

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

член-кореспондент НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Соціальний простір пограниччя: кризи ідентичностей у координатах сучасних викликів

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.173>

УДК: 323.1+94(477)

Анотація. Мета статті – висвітлення кризових параметрів розвитку соціуму пограниччя в умовах сучасних викликів, пов'язаних із російсько-українською війною та дослідження впливу багатовимірного транскордонного простору на формування й функціонування гібридної ідентичності, алгоритмів становлення в межових соціальних просторах специфічних ідентифікаційних моделей співжиття, варіативних локальних і регіональних культурних практик. **Наукові підходи.** Феномен порубіжного соціуму доволі довго не займав помітного місця в гуманітарному дискурсі, модним брендом його зробило сполучення глобалізаційних процесів з явищами регіоналізації у прилеглих до кордонів ареалах та застосування в їх дослідженні методології «перехресних історій», геополітичних, геокультурних та мережевих підходів. **Наукова новизна** вивчення соціального простору пограниччя обумовлюється його розглядом у контексті транскордонних соціальних мереж, в яких відбувається «перехрещення» різних соціокультурних маркерів, ідентифікаційних матриць, поведінкових стереотипів та спостерігається трансформація локальних цінностей, смислів і символів. **Основний висновок.** Локальний соціум пограниччя характеризується наявністю потужних конфліктогенних чинників соціокультурного розвитку, багатовекторністю культурних кодів та гібридністю ідентифікацій, виникненням специфічних інтерпретацій соціальної реальності. Будь-який пограничний соціум, попри ті додаткові можливості, які обумовлені полегшеним перетином кордону, є зоною підвищеної соціальної мобільності й відповідних ідентифікаційних ризиків. А це означає, що без ґрунтового наукового дослідження та аналітичного моніторингу процесів, які відбуваються в пограничних просторах, неможливо з'ясувати витоки й наслідки загострення соціальних проблем на порубіжжі, генерувати нові ідентифікаційні стратегії, спрямовані на підтримку соціально-культурної стабільності та формування сталої ідентичності. Сучасні виклики, пов'язані з воєнним протистоянням України й Росії, вимагають уважного вивчення впливу пограничних станів на процеси формування гібридної ідентичності та усвідомлення ризикової специфіки українсько-російського порубіжного соціуму, який, перебуваючи на перетині цивілізаційних кордонів, має власну логіку розвитку, обтяжену потужним потенціалом конфліктності.

Ключові слова: російсько-українська війна, соціум пограниччя, соціокультурний простір, конфлікт ідентичностей, транскордоння.

Потужні силові поля, що формуються на прикордонних «перехрестях» цивілізаційних, геополітичних, культурних та інших впливів, завжди привертають підвищену увагу соціогуманітаристики. На зміну домінуючій донедавна парадигмі модернізації, що виходила з ідеї універсальності соціальних законів макросистеми, приходять численні варіанти теорій багатфакторних змін, поліваріантних інтерпретацій та

глобально-локальної динаміки. Утвердження антипозитивістського типу мислення супроводиться появою інтерпретативних та інтегральних концепцій – із визнанням суб'єктивності підходів і плюралізму ціннісних схем, усвідомленням переваг, які відкриваються у сфері привнесених постмодернізмом психоаналітичних та крос-культурних інтерпретацій історії. Філософ К.Поппер дотепно порівнював інтерпретації історика зі світлом прожектора, спрямованим на нього самого. Воно засліплює, заважає, навіть паралізує свідомість. Те, що зазвичай називають історією людства, насправді є у кращому випадку історією політичної влади. Оскільки ж цих історій, написаних із різних позицій, безліч, історія людства взагалі втрачає сенс¹. Можливо, комусь цей висновок здається занадто категоричним, але раціональне зерно в ньому є. Метанаративи суб'єктивні тим більшою мірою, чим грандіозніший їх задум. Історія складається з безлічі різноспрямованих відносин, і якщо бачити в ній лише «верхівку айсберга» (відносини на владному рівні) – губиться все інше, що становить сенс людського буття.

Антропологізація наукового знання потягнула за собою зрушення в гуманітарній методології – від натуралістично-позитивістської домінанти до феноменології й від системо- до персоноцентризму. Побудова генералізуючих пояснень загальносвітових моделей поступилася місцем фокусуванню уваги на локальних особливостях, що активно стимулювало потребу повернути історії «людський вимір», оцінити можливості прояву «людського фактору» серед безликих структур і різних детермінуючих тенденцій. З'ясувалося, що всебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму – розвинутого соціального організму – означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. А смислом історичного дослідження локальних соціумів стало не стільки накопичення розгалуженої фактологічної інформації, скільки застосування інтерактивної функції історії й рефлексивне осмислення неузгоджених та відмінних артефактів, контекстів, дискурсів².

Локальний соціум усвідомлює свою особність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Значне розширення діапазону дослідження регіональності досягається завдяки введенню практики формування локальних хронотопів у струнку рефлексивну систему, здатну впливати на перебіг процесів інтеграції й диференціації, а отже, і на визначення стратегічних цілей та політичних завдань суб'єктів політики. У поле зору дослідника потрапляють не тільки й не стільки події та факти, скільки форми й засоби «цементування» локальних спільнот, джерела формування регіональної ідентичності та ментальності. Дослідницькі поля фокусуються навколо просторових механізмів функціонування соціумів, регіональних поведінських стереотипів, міжгрупових і міжособистісних контактів у локальному ареалі. Пограниччя як перехідні та стикові зони набувають у цьому контексті особливого смислу – діючого суб'єкта як у системі центр-периферійних відносин, так і в координатах транскордонних соціокультурних структур глобалізованого світу. Саме на таких підходах базуються теоретичні основи побудови сучасної історії та соціології локальних спільнот.

Розширення евристичного потенціалу локалістики пов'язане з можливостями її «вбудовування» в мережеву структуру глобальної історії. А інструментом такого вбудовування слугують «перехресні історії», які творці цього терміна – представники школи «Анналів» М.Вернер та Б.Циммерман – позначають як простір між емпірією й рефлексивністю. Мета «перехресних історій» розуміється як робота на кордонах

¹ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – Т.І: У полоні Платонових чарів. – К., 1994. – С.311–312.

² *Cook C., Lazzaretti L.* Creative cities, cultural clusters and local economic development. – Cheltenham, 2008.

між націями, цивілізаціями, регіонами, а також на кордонах між універсаліями, за допомогою яких ці соціальні співтовариства осмислюються³. В контексті українських реалій «перехресні історії» дають можливість репрезентувати нову оптику бачення складної для інтерпретацій проблеми локальних і регіональних соціумів, поділених кордонами; дослідити історію формування соціокультурних погранич на українських землях, простежити відцентрові та доцентрові тенденції в українському геополітичному просторі.

Під кутом зору «перехресних історій» піддається переосмисленню вся парадигма компаративістики, включно з її ядром – поділом світу за критерієм «передові – відсталі». Нова модель взаємного порівняння не передбачає апологетизації будь-якого досвіду, вибудовуючи паралелі чи протиставлення за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості. Бінарні опозиції за маркерами політичних, культурних, ідеологічних дихотомій поступаються місцем аналізу різних просторових сценаріїв модерності, їх взаємних проєкцій і конкуренції. Це дає змогу не лише краще зрозуміти локальні конфігурації ментальностей та ідентичностей, але й поряд із загальними соціальними процесами дослідити геополітичні уявлення, міфи і стереотипи в пограничних ареалах. А на українському матеріалі застосування компаративних підходів допоможе реалізувати вже неодноразово озвучуваний посыл С.Плохія: зробити історію України такою, яка збагатить історію Східної Європи та Європейського субконтиненту. У баченні вченого значно більш продуктивним для створення нової історії України може бути транскордонний підхід, базований на її розгляді як цивілізаційного й культурного кордону, своєрідної контактної зони. Розміщення наших просторів «посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною»⁴ – ця ідея якнайкраще відповідає вирішенню завдання співвідношення глобальних та регіональних пріоритетів на кожному історичному етапі. Такий контекст змінює кут зору на одвічну проблему взаємодії центру й периферії, акцентує увагу на значенні кордонів, переносить центр уваги з часу на простір, з пошуку універсальних закономірностей – на локальні прояви.

Якщо розглядати кордон як розрив тотожності, місце зустрічі й переходу «свого» у «чуже», варто наголосити на важливості осмислення процесів зіткнення, розмежування й поєднання різноспрямованих соціальних сутностей у пограничних просторах. «Ніщо не відчувається таким далеким і не виглядає так нестерпно, як соціально далекі один одному люди, які змушені перебувати в одному фізичному просторі», – зазначав П.Бурдьє⁵. Саме у присутності кордону виразно дає про себе знати агресивність, і саме тому «культурне пограниччя» – це не тільки геокультурний, але й екзистенційний феномен. А процес індивідуальної самоідентифікації з усім культурним простором – не стільки подія приєднання до іншої ідентичності, скільки процес балансування «між» у поліцентричному просторі культурної багатоманітності.

Феномен пограниччя визначається тим, що в його загальному геополітичному просторі відбувається «перехрестя» декількох соціокультурних мікропросторів, котрі детермінують соціальні зміни, обумовлені різними варіантами культурної самоідентифікації. Поки існує реальний локальний соціум, який ідентифікує себе з конкретним ареалом, існує й соціокультурний простір. Якщо ця діалектика порушується,

³ Werner M., Zimmerman B. Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity // *History and Theory*. – 2006. – Vol.45. – №1. – P.30–50.

⁴ Плохий С. Якої історії потребує сучасна Україна // *Український історичний журнал*. – 2013. – №3. – С.4–12.

⁵ Бурдьє П. Рефлексивна соціологія. – Ч.ІІ: Чиказький воркшоп. – К., 2015. – 224 с.

змінюється баланс між національними та локальними цінностями, порушується дихотомія доцентрових і відцентрових сил, інтеграції й дезінтеграції, симетрії та асиметричності, соціокультурний простір набуває іншої якості, хоча фізичний при цьому не зазнає змін. Суть самоідентифікації особистості полягає у цілісному усвідомленні та прийнятті як власних кордонів локальної ідентичності, так і меж оточуючого соціального простору – геокультурного, етнічного, національного, релігійного тощо.

Особливо складна для усвідомлення проблема етнічних кордонів. Очевидно, що вони структурують соціальне життя, даючи змогу розглядати етнічну групу як особливу форму соціальної організації. Але так само очевидно, що етнічна група окреслює свої кордони у процесі самоідентифікації, і чим далі ми заглиблюємося в історію, тим більш умовними стають ці кордони. Як показав Ф.Барт, етнічні кордони – це насамперед результат внутрішнього соціального конструювання, воно відображає бачення групою меж ареалу своєї культурно-психологічної специфічності та свободи. Саме тому етнічний кордон здатний перетворитися на чітку демаркаційну лінію, особливо якщо її психологічний зміст доповнюється територіальними, конфесійними або лінгвістичними домаганнями⁶. У таких випадках і зона прикордоння трансформується в осередок інтенсивної концентрації негативної соціально-психологічної енергії, а отже, у зону напруги.

Історико-культурні ареали на покордонні традиційно розглядаються як простори змінних цінностей, що виробляються в атмосфері розмаїтих та різнобічних впливів. Стикаючись із проявами «інакшості», соціуми реагують на них або агресією, або запозиченнями. І в тому, і в іншому випадку у пограничних ареалах виникають нові, «гібридні» різновиди, які зрештою або створюють яскраву палітру полікультурності, або демонструють критичний рівень нетерпимості, аж до застосування зброї. На цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами. Хронотопічні цінності репрезентуються як зіткнення різних координат у структурно-просторовій динаміці контактних просторів. Відмінні базові основи контактуючих та конкуруючих хронотопів обумовлюють політемпоральність простору, деплинність часу залежить від моделей світосприймання локальних суб'єктів.

У конфліктних ситуаціях об'єктивно актуалізуються події, які можуть давати певні «дивіденди» та реальні можливості використання нових форм самовизначення й адаптування до кризи. Алгоритм появи кризової ідентичності не має однозначних параметрів, проте для нього характерне набуття соціальним простором ознак динамічності, багатомірності, контрольованості та міфологічності. У кожному конкретному випадку алгоритм спрацьовує в комбінованій формі, з урахуванням геополітичних впливів та втручань, які обумовлюють соціокультурні конфлікти. Зазвичай ідентифікаційні стратегії формуються навколо таких ідентичностей, котрі окреслюють і візуалізують єдність та нерозривність минулого, сьогодення й майбутнього. У випадку «пограничної ситуації» цей процес супроводиться мультиплікацією периферійності – співіснуванням безлічі традицій, кожна з яких являє собою особливу цінність зі власним історичним контекстом та підтекстом. Коли вони поєднуються, пограниччя постає у вигляді мозаїки з проявами культурної та ідентифікаційної імітації⁷.

⁶ Barth F. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference. – Waveland Press, 1998.

⁷ Perkman M. Cross-border regions in Europe: Significance and drivers of regional cross-border cooperation // European Urban and Regional Studies. – 2003. – №2. – P.153–171.

Часті зміни кордонів у минулому залишили по собі багато травм, які відчуваються певними суспільними групами як «трагедії приниження». За таких умов актуалізуються архетипи жертвовності, що можуть мати неабиякий мобілізаційний (і такою ж мірою паралізуючий) потенціал. Рух психічної енергії тієї частини соціуму, яка почувається скривдженою, спрямовується в русло пошуку ворога. У крайніх випадках лояльність до влади подається як зрада ідеалів. «Страждальницький дискурс» формує колективні фобії, здатні самі по собі сприяти ескалації конфлікту. І тут надзвичайно важливо з'ясувати, наскільки відчутно перебування на «межі» впливає на формування «конфліктності життєвого світу»⁸ людини та створює оптимальні можливості взаємодії на пограниччях.

Конфліктний стиль поведінки українців був запрограмований самим кодом залежності і тривалої бездержавності. Осцилятивні коливання в розвитку залежних соціумів зумовлені неминучими спробами панівних еліт держав-метрополій звузити простір економічного й культурного самовиявлення підлеглих народів, не кажучи вже про політичне. Периферійні політичні субкультури відповідають на них контр-культурними діями, доходючи на цьому шляху аж до проявів сепаратизму. Це, своєю чергою, стимулює мобілізацію енергії метропольних еліт, котрим, як правило, вдається репресивними діями придушити спротив – до чергового спалаху протестної активності залежного соціуму. Як показує український досвід, такі осцилятивні коливання можуть тривати довго, але все ж завершуються кардинальними змінами в розстановці політичних сил.

Ураховуючи складне переплетення в українській історії зовнішніх впливів і суперечностей, що зумовили процес постійного зміщення внутрішніх кордонів (між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними й культурними системами), проблему кордонів і прикордоння можна розглядати як важливий складник національної безпеки. Адже загрози сепаратизму зазвичай виникають у пограничних ареалах. Не доводиться вже говорити про те, що простеження регіональної специфіки порубіжних територій та аналіз варіативності локальних ідентичностей уявляється надзвичайно дражливою проблемою з погляду політичної практики. Без їх належного наукового осмислення неможливо виробити оптимальні стратегії динаміки центру й периферії, налагодити регіональну взаємодію різних територіальних структур.

Взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну й утворюють конгломеративну систему, що доволі часто є різноспрямованою та розвивається за власною логікою, непідвладною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. Внаслідок рухливості «соціальних горизонтів» соціальні структури прикордонних просторів характеризуються наявністю проявів певної мобільності. Як частини різних соціокультурних і геополітичних систем, регіональні соціуми, вступаючи в комунікацію з іншими «просторами», здатні «трансформувати кордони» до тих меж, в яких буде спостерігатися присутність «частини» своєї культури, свого соціального простору. В результаті таких дій змінюється і трансформується конфігурація всієї первісної соціальної системи, вона розширюється та модифікується за рахунок інкорпорації образів інших територій. Поступово нові просторові образи й символи починають відігравати домінуючу роль у світосприйманні людини – адже з ними асоціюється

⁸ Habermas J. Theory of communicative action. – Vol.1: Reason and the rationalization of society. – Boston, 1984. – 562 p.

відчуття «дому». Водночас образи формують символічні кордони між «нашим» і «не нашим», і тому вони завжди емоційно насичені та здатні жити власним життям.

Казуїстичність прикордонних соціальних просторів, які є відкритими системами і перебувають у стані постійних змін, диктує застосування різноманітних ідентифікаційних практик (візуальних, поведінкових, комунікаційних) у конструюванні «символічних систем». Соціальна комунікація в межовому просторі великою мірою обумовлюється «прикордонним ефектом» – перехрещуванням доцентрових і відцентрових тенденцій, варіативністю та полізначністю діалогічних практик. Соціально-політичний діалог на пограниччі має специфічну риторику й орієнтований на відповідне мовне середовище. Забезпечення міжкультурного діалогу сприяє недопущенню або вирішенню екзистенційної кризи у взаємовідносинах сусідніх соціумів, мінімізації впливу чи відмові від тактики тоталітарної культури, осягненню та репрезентації цінностей «досвіду іншого», подоланню культурного аутизму, проявів ксенофобії, агресії.

Особливо небезпечною може виявитися недооцінка екзистенційних факторів суб'єктивного самопочуття «людини на межі». За Л.Нагорною, явища «взаємоне-розуміння» значно посилюють агресивну налаштованість частини соціуму на фоні аномічної деморалізованості іншої, провокують ксенофобські настрої. Лише завдяки формуванню сучасної соціально-конфліктологічної діагностики можливо створити операційне поле, на якому не тільки визначатимуться контури осмислення здобутків і трагедій, але й вимальовуватимуться обрії майбутнього країни⁹. В першу чергу в поле зору такої конфліктологічної діагностики мають потрапляти випадки ідентичнісних розколів у соціально-політичній структурі прикордонних соціумів, прояви й наслідки транскордонної гібридності. Від того, чи готова сучасна регіональна аналітика відстежувати виникнення та функціонування станів «гібридної ідентичності», великою мірою залежить її науковий і прогностичний потенціал.

Гібридні простори («розколоті цивілізації» у С.Гантінгтона) позначаються наявністю територій з «іншою» культурною основою й ідентичністю соціумів, які сформовані внаслідок соціально-політичних процесів та кризових станів¹⁰. Такий формат соціально-економічних і політико-культурних відносин наділяє просторові системи властивостями «трансформності», «гнучкості», «локальності». Г.Бгабга називає культурними гібридами простори, розташовані між націями, у «щілинах» поміж ними. Хоч здатність культурних гібридів до мімікрії й перевілень висока, загалом така «гібридність» тяжіє до переростання у відчуження й «бездомність». У кризовому становищі у складній мультикультурній системі дуже швидко постає тип «гібридної» ідентичності, для якого кордони між «своїм» і «чужим» втрачають жорсткість та формуються умови для множинних форм самоусвідомлення й «культурного перехрещення»¹¹. Таке перехрещення є проявом прагматичного підходу соціуму до способів перебування в дисфункціональному і трансформаційному просторі, спробою вироблення й репрезентації власної логіки регіонального розвитку.

Стан гібридної ідентичності спричиняє ситуативне «переключення» культурних кодів та обумовлює формування в ареалах соціокультурного пограниччя нових матриць самоідентифікації, здатних впливати на ціннісні доміанти локального соціуму, світоглядні позиції й ментальність. Такий соціокультурний формат передбачає постійну готовність до змін та адаптації до зовнішніх викликів. Мобілізація у ході

⁹ Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів // Регіональна історія України. – Вип.10. – К., 2016. – С.89.

¹⁰ Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. – К., 2020. – 448 с.

¹¹ Bhabha H. Culture's in-between // Questions of Cultural Identity. – London, 2011. – P.53–60.

конфлікту архетипічних образів, пов'язаних із героїчним чи драматичним минулим кожної з взаємодіючих спільнот, здатна надовго закріплювати у суспільній свідомості негативний образ супротивної сторони. По обидва боки кордону формується локальна транскордонна ідентичність – зі своїми просторовими уподобаннями й особливою «ментальною картою», що обумовлює систему цінностей та атмосферу взаємодії. Транскордоння може виступати і як ресурс для сталого розвитку, і створювати ризики для втрати локальної культурної ідентичності.

Транскордонна ідентичність провокує людину на вироблення оптимальних механізмів, алгоритмів та мотиваторів існування в гібридному соціокультурному просторі. Створювані у ході історичного розвитку обабіч кордонів перехідні зони є, як правило, джерелом самовідтворюваної амбівалентності, яка може довго не проявляти себе у внутрішньому полі конфліктності, але може й миттєво активізуватися під впливом зовнішніх втручань чи інших чинників. Певні труднощі утворюють мішаний склад населення, схильність до різних типів господарювання, торгово-посередницьких традицій, відмінність ціннісних орієнтацій. Будь-який політичний тиск за цих умов здатен запустити механізм протистоянь. А той факт, що значна частина населення у зонах пограниччя має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність, доволі часто утворює вибухонебезпечну суміш цінностей і поведінкових стереотипів. Особливо складна ситуація виникає там, де кордони між певними ареалами або проводилися довільно, або вже були об'єктами конфліктів.

Уведений свого часу в обіг П.Бергером та Т.Лукманом термін «символічні універсуми»¹² може з певними застереженнями слугувати методологічним ключем для характеристики підґрунтя ціннісно-цивілізаційних розмежувань в українському соціумі. Зроблене ними на початку 1990-х рр. передбачення щодо домінування в постіндустріальному суспільстві «зовні орієнтованої» особи на ту пору здавалося занадто сміливим. Час, однак, підтвердив обґрунтованість цього припущення, принаймні стосовно порубіжних соціумів. Потужний інформаційний тиск, щільність контактів за умов масової міграції роблять свою справу, і людина вже не схильна розглядати традиційну ідентичність як «непорушний бастион». Ідентичність дедалі частіше стає ситуативною, сформованою «під замовлення». Співвідношення в ній когнітивних й афективних компонентів змінюється на користь останніх. За таких умов «капсульна» ідентичність виступає формою ізоляціонізму; «дифузна» – демонструє крайню форму невизначеності, за якої проявляються ознаки територіальної свідомості; «кластерна» – характеризує стан соціально розвинутих, адаптованих, структурованих груп; «кризова» – виявляє обачливість і темпоральну обмеженість, орієнтовану на захист своїх носіїв; «гібридна» – підпорядкована репрезентації транскультурної багатокторної соціальної практики¹³.

Окремої уваги потребують у пограничному просторі прояви «маргінальної ідентичності», котра характеризується відсутністю чіткої прив'язки як до свого соціокультурного простору, так і до «чужого». У соціальних науках феномен «людини пограниччя», яка змушена перебувати у просторі двох світів одночасно і в обох відчувати себе «чужинцем», розглядається крізь призму теорії маргіналізації Р.Парка. Сформована ментальність за таких умов позначається втратою абсолютних авторитетів, наявністю стереотипних очікувань, демонстрацією афективної відстороненості, домінуванням ситуативної мотивації. Людина у ситуації пограниччя зазнає впливу різних типів кордонів; багатоманітні сигнали «ззовні» вона пропускає через власний

¹² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – Москва, 1995. – 334 с.

¹³ Коч С.В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії. – Одеса, 2019. – С.147.

фільтр, перекодовуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується в такий «життєвий світ», він не відчуває дискомфорту та не прагне змін. Але не виключений «ефект маргінальності», коли людина опиняється у ситуації дезадаптації і змушена виробляти для себе новий адаптивний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів¹⁴. Е.Г'юз для позначення такого стану використовував поняття «людина фронтиру» та зазначав, що дослідження поведінки особи, мотивів її рішень, групових, особистісних пріоритетів, стратегій самоусвідомлення мають бути об'єктом постійного моніторингу й соціологічного аналізу¹⁵.

У сучасних теоріях соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій серед альтернатив, які можуть бути обрані людиною пограниччя, визначають інтеграцію (укорінення в культурний простір), асиміляцію (повну ідентифікацію із домінуючою культурою і втрату власної), ізоляцію (активний чи пасивний спротив асиміляції, від демонстративного відкидання «чужої» культури до проявів сепаратизму або еміграції) та маргіналізацію (примирення людини з «проміжним» станом, відчуття себе неорганічною частиною обох культурних традицій). Маргінал, перебуваючи «на пограниччі культур», не засвоює повною мірою жодну з них, не приймає їхні цінності, норми, традиції, але відчуває істотний тиск різноманітних ідентифікаційних практик. «Розгублена людина» поступово починає відчувати відстороненість, відчуженість, непотрібність та ізоляцію. За М.Шульгою, «етнічний маргінал – це об'єктивно і суб'єктивно проміжний стан людини в системі етнічних відносин, коли особа знаходиться не просто на межі етнічних культур, а тоді, коли цінності двох культур несумісні, антагоністичні». Духовний світ маргінала конгломеративний: одних цінностей він відцурався, інші не засвоїв. Звідси переважання ущербності, комплексу неповноцінності, а це, своєю чергою, веде до агресивності, немотивованої жорстокості. Втрата коренів, маргінальних та культурних опор робить маргінала особою з втраченою ідентичністю. Втративши своє «я», він готовий злитися з чужим «я», котре видається йому авторитетним¹⁶.

Ціннісні конфлікти, що виникають на ґрунті ідей, норм, принципів та інших складових духовного життя конфліктантів, найбільш важко розв'язувані з-поміж інших. Коли йдеться про різні ідентичності, символи, культурні традиції, уявлення про гідність і справедливість, компроміси непопулярні та здебільшого розцінюються як зрада, ренегатство. Особливо відчутні вони у зонах погранич, там, де кордон слугує уже не стільки умовною лінією поділу, скільки територією взаємовідштовхування. Коли втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю в тому, що свобода «без берегів» відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує дощенту суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип «або – або», а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації й так уже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності.

Соціогуманітаристика XXI ст. оперативно реагує на подібні конфліктогенні ознаки та прояви. У сучасній соціології сформувався окремий науковий напрям, який дістав назву соціології нестабільності. Він не орієнтований спеціально на дослідження

¹⁴ Park R. News as a form of knowledge // On Social Control and Collective Behavior. – Chicago, 1967. – P.32–52.

¹⁵ Hughes E. Where peoples meet: racial and ethnic frontiers. – Illinois, 1952.

¹⁶ Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.166–178.

чинника порубіжжя, але враховує його у виробленні методологій соціологічного й соціально-психологічного аналізу раціональної поведінки людини та соціальної групи в умовах невизначеності й у «зонах ризику». У фокусі уваги тут – нелінійні закономірності та синергійні механізми поведінки індивіда чи групи, зумовлені порушенням суспільної рівноваги. Ключовим моментом виступає виокремлення закономірностей формування гібридних ідентифікацій та жорстких форм колективної ідентичності.

Засновник «мобільної соціології» Дж.Уррі характеризував формат соціальних відносин на прикордонні як «зустріч незнайомих на мосту», проживання на якому можливо лише за умови перетворення його на «соціальне місце». Функціонування такого місця обумовлюється наявністю сталих соціальних практик, інтерпретацій і контактів, меж та кордонів¹⁷. Загалом у соціології поняття «соціальні кордони» визначається як «межа соціальної системи» та використовується для класифікації соціальних структур й аналізу проявів поляризації суспільства. Дедалі частіше пограниччя репрезентується як символічний соціальний конструкт, який виконує функцію включення або виключення сегментів соціуму у просторовій динаміці. В контексті дослідження соціології пограниччя виокремлюються просторовий (територія, яка знаходиться на кордоні, або далеко від центру), суспільно-культурний (контакт у певному просторі між локальними групами) й особисто-культурний (ареал формування нової людини та культури) аспекти вивчення соціальних практик межових просторів.

Варіативний, із великою ймовірністю нових ризиків розвиток пограничних соціумів реєструє соціальна психологія. Парадоксальним чином рух до більшої відкритості й розмивання кордонів веде до наростання амбівалентності соціальних явищ, збільшення соціальної дистанції, дисфункціональності механізмів безпеки. Психологи застерігають: структура життєвого світу людини, й передусім його просторово-часові параметри, здатні стимулювати, але можуть і гальмувати її особистісне зростання. За словами Т.Титаренко, особистість нетворча, матеріальний простір якої має закриті кордони, схильна до типових дій. Вона береже порядок, виконує чужу волю. В її психологічному просторі фіксується відсутність оптимальної дистанції між зовнішнім і внутрішнім, своїм і чужим, «я» та «іншими». Зміщення в бік зовнішнього призводить до інфантилізації, несамостійності суджень і поведінки, «флюгерності», «нестабільності». В умовах пограниччя взаємозалежність між культурною й соціальною дистанцією характеризує як єдність, так і відчуженість спільнот, груп, окремих людей, пов'язаних із наявністю конкуренції, історичних конфліктів, відмінностей культурних кодів¹⁸.

Концепт пограниччя може застосовуватися і для окреслення емпіричної моделі психологічного дослідження рефлексивних властивостей локальних спільнот. Серед різноманіття маркерів динаміки соціального життя найбільш інформативними виявляються ті, що пов'язані з відторгненням як формою самоусвідомлення відправних координат соціального простору. Підтримуючи діалогічну гру «свого» та «чужого», кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самобутності, але й може стати простором відторгнення «іншого». В такому форматі починають відбуватися процеси актуалізації образу ворога, ірраціонального сприйняття інших систем переконання. А вони, своєю чергою, цілком здатні зруйнувати не лише діалог із «чужими», але й символічні підвалини відносин між «своїми».

Американський психіатр Р.Дж.Ліфтон увів в обіг доволі вдалий термін для характеристики кризового стану ідентичностей – «протеанізм». Подібно

¹⁷ Urry J. Mobile sociology // British Journal of Sociology. – 2000. – Vol.51. – №1. – P.185–203.

¹⁸ Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К., 2003. – С.80–82.

Протею – божеству з давньогрецької міфології – ідентичність сучасної людини схильна до постійних змін, аж до виникнення відчуття «бездомності». У таких випадках особа або губиться, втрачаючи орієнтири, або вирушає на пошуки нового «дому»¹⁹. На стабільності соціумів і те й інше позначається негативно. У прикордонних соціумах взаємоукладання двох чинників – «протеевої» ідентичності та порівняної легкості в перетині кордону – доволі часто створює відчуття нестабільності, стимулює міграційні процеси. Однак не варто вдаватися до спрощень. Постійне життя «на межі» вимагає від людини максимальної зосередженості й духовної активності. Інстинктивно вона відчуває небезпеку втрати звичних ідентичностей і змушена вибирати між конформізмом та протестним реагуванням. М.Гайдеггер визначав такий стан як результат «закинутості» у світ «несправжнього буття», який або змушує людину виступати активним перетворювачем середовища, або відкидає її у простір невпевненості й безособовості. Укоріненість та знекоріненість є різними модусами існування. Масове знекорінення екзистенційного буття він пов'язував із паразитуючим прагматизмом, нахилом до споживацтва, але не меншою мірою також і з локальними конфліктами²⁰.

Домінування викривленого образу «іншого» характеризується потужним конфліктогенним потенціалом, який зазвичай передається поняттям «ресентимент». Запропонований Ф.Ніцше для позначення ціннісних деформацій у людській уяві, цей термін виявився продуктивним в аналізі на психологічному рівні міжетнічних та міжконфесійних відносин. У французькій мові, звідки його запозичено, він слугує на означення цілого комплексу негативних емоцій, таких, як злостивість, заздрість, ненависть, ворожнеча. Про ресентиментні реакції говорять тоді, коли навіть на підсвідомому рівні людина чи група зневажливо ставиться до іншої системи поглядів і «чужих» цінностей. Вони небезпечні саме тим, що апріорно виникають у підсвідомості, а в активній фазі конфлікту перетворюються на інструмент упровадження агресивності, насильства, жорстокості під прикриттям патріотичної риторики. Люди, підвладні ресентиментним емоціям, органічно несприйнятливі до раціонального мислення й будь-яких компромісів.

Процес конструювання ідентичностей у прикордонному просторі обумовлюється як його динамічними трансформаціями, так і ступенем та глибиною міжгрупових контактів, конфліктів. Багатовікове спільне проживання поряд або на одній території різних етносів, представників різних конфесій, носіїв різної ідентичності та ментальності в даному разі не об'єднуючий, а радше конфронтаційний фактор. Як правило, у кожній зі сторін, чий інтерес входить у конфлікт – своя правда, і кожна з таких «правд» має домінуючі точки опори в історії. Якщо ж узяти до уваги й суб'єктивні чинники – насамперед відмінні способи репрезентації минувшини, а також особливості політичної культури, пограниччя постають зонами підвищеної ризикогенності, ареною постійних випробувань лояльності та почуттів солідарності. Способи самоствердження, які формують колективну ідентичність, тут піддаються постійній «перевірці на міцність» і доволі часто її не витримують. Зате простір для звинувачувальної риторики на порубіжжях майже нескінченний.

Сьогодні загострення подібної риторики посилюється внаслідок російсько-української війни та появи нових контекстів протистоянь, які породжують значну кількість правових, соціальних, моральних, психологічних проблем. Хоча мотиви війни, сформульовані ще Фукідідом (страх, гордість, вигода), залишаються незмінними,

¹⁹ Lifton R.J. The Protean self: Human resilience in an age of fragmentation. – New York, 1995.

²⁰ Гайдеггер М. Дорогою до мови. – Л., 2007. – С.105–106.

політичні й військові експерти доводять, що в наш час кардинально змінилася сама філософія війн. Сучасні війни – це війни за когнітивний і комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом та, відповідно, за їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ і події у соціальному й індивідуальному доквіллі та одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній і думок²¹. Війни стали просторовими, а не позиційними, якими були у своєму класичному вигляді. Завдяки цифровим технологіям їх когнітивна територія поширюється на весь світ.

Новітній інформаційний простір України стає середовищем для формування ціннісних орієнтацій і специфічних смислів, нових мовних конструкцій та образів. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. «Наслідком є те, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією»²². Історичні образи, що формуються в дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, формуючи багато у чому ілюзорний світ символів, знаків, культурних кодів. Візуалізація заміщує реальну картину штучною конструкцією, фантомом, знаком, і лише від чесності й порядності історика чи публіциста залежить, наскільки знак відбиває реальність. Наступ імітаційності на науковий пошук явно ускладнює процес реалізації гуманітарними та соціальними науками своєї критичної функції.

У такому контексті інформаційну агресію треба сприймати як війну проти ідентичності нації, її ідеології, історії, культури. Вплив на свідомість спотвореним словом і викривленим образом має негативний мотиваційний потенціал, який вражає духовні сили суспільства та моральні традиції. Постійне й активне насадження інформаційної агресії викликає порушення соціально-економічних процесів і зв'язків, призводить до загибелі держави та деморалізації населення. Варто завжди пам'ятати, що ідентичнісні пріоритети як елементи сфери цілеспрямованої діяльності й позиціонування становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму²³. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини такого соціуму вони вимальовуються невиразно або набувають форми подвійної, «гібридної» ідентичності, ймовірність конфліктів різко зростає.

Проблема ідентичності в Україні стала «гостро сучасною» на тлі багатьох негативних явищ, пов'язаних із конфліктною багатоскладовістю регіональних та локальних соціальних структур. Акцент на вивченні соціальних зв'язків і контекстів став доволі актуальним, оскільки дозволяє усвідомити алгоритми формування гібридних ідентичностей та механізми реагування на мобільну соціальну реальність і політичні трансформації. На жаль, політика держави у сфері консолідації й подолання суперечностей ідентичностей не мала системного характеру та позначалася ситуативністю, спонтанністю, фрагментарністю. Політична риторика відзначалася маніпулятивним характером; розроблювані концепції, стратегії, програми в більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися. Перешкодами для згуртування українського суспільства продовжують залишатися соціально-економічна поляризація, фінансові та воєнні випробування, колосальні матеріальні втрати.

Дослідження соціального простору порубіжних спільнот переконливо свідчить: реалії глобалізації значною мірою визначаються конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стижах, у зонах активних контактів, пограничних та

²¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – К., 2019. – С.20.

²² Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С.97.

²³ Hall S. Introduction: who needs "identity"? // Questions of Cultural Identity. – London, 1996. – P.3.

межових ареалах. Парадокс історії полягає в надто суперечливій взаємодії в таких просторах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму. Традиційні архетипи «долі» та «повернення» справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття. Консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт – усе це обумовлює регіональну біполярність в Україні, яка виявляється і в різних оцінках минулого та у виборі стратегій майбутнього. Найгірше те, що ця біполярність відіграє роль розмінної монети в політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Усі ми формуємо свої кордони, але часом кордони формують нас. Неймовірна напруга пристрастей, пов'язаних із російсько-українською війною, ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних проблем, орієнтованих на осмислення й оцінку того, що відбувається на наших очах. У тісний клубок сплелися проблеми геополітики та етнічності, модернізму й архаїки, свободи та безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства та підклимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням піддається проблема цінностей в їх співвідношенні з інтересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над підвалинами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняної соціогуманітаристики було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю».

Місце України у сучасному глобальному світі визначається тим, що вона й досі перебуває як об'єкт світової політики та цивілізації. Мінімізація її суб'єктності величезною мірою пов'язана з деструктивними діями Російської Федерації. Геополітичне розташування України автоматично надає їй статусу транзитного простору між різними центрами, а феномен прикордонності надзвичайно актуалізує та загострює проблему цивілізаційного вибору. Оскільки для нашої країни сьогодні на передній план вийшли питання національної безпеки, проблема посилення геополітичної суб'єктності перетворюється на стратегічну. Успішна інтеграція до європейського простору потребує істотних змін в ідентичності, ментальності й самосвідомості українців, чіткого розуміння власних глобальних та локальних інтересів.

Надзвичайно складно відшукувати відповідь на дразливе питання: якими мають бути моделі примирення? Ясно, що відтворення миру і спокою потребуватиме часу; очевидним є й те, що соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максиму «вічного миру», настільки ж уможлягну, наскільки утопічну. Утім, у І.Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає.

REFERENCES

1. Barth, F. (1998). *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Long Grove.
2. Berger, P., Lukman, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti: Traktat po sotsiologii znaniya*. Moskva. [in Russian].
3. Bhabha, H. (2011). Culture's in-between. *Questions of cultural identity*, 53–60. London.
4. Burdie, P. (2015). *Refleksyivna sotsiologhiia, 2. Chytkazkyi vorkshop*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Cook, C., Lazeretti, L. (2008). *Creative cities, cultural clusters and local economic development*. Cheltenham.
6. Habermas, J. (1984). *Theory of communicative action, 1: Reason and the rationalization of society*. Boston.
7. Haidegger, M. (2007). *Doroboiu do movy*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Hall, S. (1996). Introduction: who needs "identity"? *Questions of cultural identity*, 15–30. London.
9. Hantington, S. (2020). *Politychnyi poriadok u minlyryykh suspilstvakh*. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Hughes, H. (1952). *Where peoples meet: racial and ethnic frontiers*. Illinois.
11. Koch, S.V. (2019). *Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії*. Odesa. [in Ukrainian].
12. Kotyhorenko, V. (2004). *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Lifton, R.J. (1995). *The Protean self: Human resilience in an age of fragmentation*. New York.
14. Nahorna, L. (2016). Ідентифікаційні кризи як стимулятори наслідства і свідомисних стереотипів. *Реціональна історія України*, 10, 77–100. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Parakhonskyi, B.O., Yavorska, H.M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehii, smysl*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Park, R. (1967). News as a form of knowledge. *On Social Control and Collective Behavior*, 32–52. Chicago.
17. Perkman, M. (2003). Cross-border regions in Europe: Significance and drivers of regional cross-border cooperation. *European Urban and Regional Studies*, 2, 153–171.
18. Plokhii, S. (2013). Yakoi istorii potrebuie suchasna Ukraina. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 4–12. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho voroby, 1: U poloni Platonovykh chariv*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Shulha, M. (2000). Marhinalnist yak kryza ідентичності. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 166–178. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tytarenko, T.M. (2003). *Zhyttievyi suit osobystosti: u mezbakh i za mezbamy budennosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Urry, J. (2000). Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51, 1, 185–203.
23. Werner, M., Zimmerman, B. (2006). Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity. *History and Theory*, 45, 1, 30–50.

Yaroslava VERMENYCH

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head the Department of Regional Studies,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

The Social Space of the Borderland: Identities Crises in the Coordinates of Modern Challenges

Abstract. The purpose of the article is to highlight the crisis parameters of the development of the border society in the conditions of modern challenges associated with the Russo-Ukrainian war and the study of the influence of the multidimensional cross-border space on the formation and functioning of hybrid identity, algorithms for the formation of specific identification models of coexistence in border social spaces, variable local and regional cultural practices. **Scientific approaches.** The phenomenon of the border society did not occupy a prominent place in the humanitarian discourse for quite a long time, the combination of globalization processes with the phenomena of regionalization in areas adjacent to the borders and the application of the methodology of “cross-stories”, geopolitical, geocultural and network approaches in their research made it a fashionable brand. **The scientific novelty** of the study of the social space of the border is determined by its consideration in the context of cross-border social networks, in which the “intersection” of various socio-cultural markers, identification matrices, behavioral stereotypes occurs and the transformation of local values, meanings and symbols is observed. **The main conclusion.** The local society of the border region is characterized by the presence of powerful conflict-causing factors of socio-cultural development, the multi-vector nature of cultural codes and the hybridity of identifications, the emergence of specific interpretations of social reality. Any border society, despite the additional opportunities that are due to easy crossing of the border, is a zone of increased social mobility and corresponding identification risks. And this means that without thorough scientific research and analytical monitoring of the processes taking place in border areas, it is impossible to find out the origins and consequences of the exacerbation of social problems abroad, to generate new identification strategies aimed at supporting socio-cultural stability and the formation of a sustainable identity. Modern challenges related to the military confrontation between Ukraine and Russia require a careful study of the influence of border states on the processes of hybrid identity formation and awareness of the risk-genic specificity of the ukrainian-russian border society, which, being at the intersection of civilizational borders, has its own logic of development, burdened with a powerful conflict potential.

Keywords: Russo-Ukrainian war, border society, socio-cultural space, identity conflict, cross-border.